

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 Р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ · 4 · 2022

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Норвезький інститут у Римі Університету в Осло, Великобританія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон

Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ІВАНЧИК А. І., професор, Французький національний центр наукових

досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет

«Кієво-Могилянська академія»

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2022

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVANTCHIK A. I., Professor, National Center for Scientific Research of France, France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany

HARDY S. A., PhD, Norwegian Institute in Rome, University of Oslo, Great Britain

KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, The University of Texas at Austin, USA

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- УШКОВА Ю. В. Антропологічний склад населення ямної культурної спільноти Північного Причорномор'я: внутрішньогруповий аналіз чоловічої вибірки
- САВЕЛЬЄВА К. С. Сцена з жертвним биком на вотивному рельєфі з Тіри
- СОРОКІН С. О., СИТИЙ Ю. М. Деякі аспекти взаємовпливу давньоруської та сіверянської гончарних традицій
- ПОГОРЖЕЛЬСЬКА І. В., ГОРБАНЕНКО С. А. Слов'янські тканини останньої чверті I тис. н. е.: результати досліджень

Articles

- 5 USHKOVA Yu. V. Anthropological Composition of the Yamna Culture Population of the North Pontic Region: Intragroup Analysis of the Male Sample
- 21 SAVELIEVA K. S. The Scene with a Sacrificial Bull Depicted on a Votive Relief from Tyras
- 33 SOROKIN S. O., SYTYI Yu. M. Some Aspects of the Interaction of Ancient Rus and Severians Pottery Traditions
- 49 POHORZHESKA I. V., GORBANENKO S. A. Slavic Textiles of the Last Quarter of the 1st Millennium AD: Study Results

Нові відкриття та знахідки

- БОБРОВСЬКИЙ Т. А., НЕЧИТАЙЛО П. О., ГОЛУБ В. М., ТИМЧУК Д. В. Знахідка давньоруської свинцевої грамоти в м. Полонному Хмельницької області
- ДЯЧЕНКО Д. Г. Інтерпретація Т-подібного рогового виробу з могильника Острів

Discoveries and Recent Finds

- 60 BOBROVSKYI T. A., NECHYTAILO P. O., HOLUB V. M., TYMCHUK D. V. Find of an Ancient Rus Lead Letter at Polonne in Khmelnytskyi Oblast
- 72 DIACHENKO D. H. Interpretation of T-shaped Antler Artefact from Ostriv Burial Ground

Публікації археологічного матеріалу

ГУЦАЛ А. Ф., ГУЦАЛ В. А., МОГИЛОВ О. Д.
Курган ранньоскіфського часу біля с. Шутнівці
у середньому Подністров'ї

83

Publication of Archaeological Material

HUTSALA.F., HUTSAL V.A., MOHYLOVO.D.
A Mound of the Early Scythian Period near Shut-
nivtsi Village in Middle Dnister Region

Дискусії

ГАСКЕВИЧ Д. Л. Про ще одну концепцію
«неоліту» із рисами постмодернізму

105

Discussions

HASKEYVYCH D. L. On One More Concept of
“Neolithic” Based on the Postmodernism Approach

ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Про кавказьку міграцію та
українську неолітизацію

120

ZALIZNIAK L. L. About Caucasian Migration and
Ukrainain Neolithization

Історія науки

РУСЯЄВА А. С., КУЗЬМИЩЕВ О. Г.
Олександр Миколайович Карасьов – визначний
дослідник Ольвії Понтійської (до 120-ліття)

129

History of Science

RUSIAIEVA A. S., KUZMISHCHEV O. H.
Oleksandr Mykolaiovych Karasiov — Prominent Re-
searcher of Olbia Pontica (on the 120th Anniversary)

АБАШИНА Н. С. Дослідник Успенського
собору Києво-Печерської лаври: до 120-річчя
від дня народження М. В. Холостенка

137

ABASHYNA N. S. Researcher of the Cathedral of
the Dormition of the Kyiv-Pechersk Lavra: to the
120th Anniversary of the Birth of M. V. Kholostenko

Хроніка

Антропология і біоархеология України на
міжнародному антропологічному форумі в
м. Базель, Швейцарія, 11—12 листопада 2022 р.

148

News Review

Anthropology and Bioarchaeology of Ukraine at the
International Anthropological Forum in Basel, Swit-
zerland, November 11—12, 2022

До 75-річчя Костянтина Михайловича Гупала
(1947—2010)

149

To the 75th anniversary of Kostiantyn Mykhailovych
Hupalo (1947—2010)

Пам'яті Якова Петровича Гершковича

151

In Memoriam of Yakiv Petrovych Hershkovych

Пам'яті Гочі Ревазовича Цецхладзе

152

In Memoriam of Gocha Revazovych Tsetskhladze

Алфавітний покажчик змісту журналу
«Археологія» за 2022 рік

153

Index of Publications in *Arheologia Journal*
in 2022

© К. С. САВЕЛЬЄВА* 2022

СЦЕНА З ЖЕРТОВНИМ БИКОМ НА ВОТИВНОМУ РЕЛЬЄФІ З ТІРИ

Статтю присвячено вивченню вотивної мармурової плити з рельєфним зображенням фракійського вершника, яку було виявлено 1961 р. в Тірі під час дослідження житлового будинку № 3 римського часу. Проаналізовано сцену, яку зображено на рельєфі; запропоновано нову інтерпретацію представленої сюжету.

К л ю ч о в і с л о в а: Тіра, релігія, культ, жертвоприношення, вотивний рельєф, фракійський вершник, Геркулес.

У II—III ст. у культовій практиці населення Римської імперії значне місце посідали кам'яні плити з рельєфними зображеннями божеств. Ці плити мали вотивне призначення — їх встановлювали в громадських та приватних святилищах зі зверненням до богів про допомогу чи з подякою за вже одержану підтримку. Частина плит містила написи грецькою або латинською мовами, які вказували ім'я того, хто робить присвячення, та його «адресата». Отримані з текстів імена та інші відомості, а також контекст знахідок свідчать про значну роль римської армії в поширенні цього явища у провінціях імперії. Саме з перебуванням римських легіонів пов'язують знахідки вотивних плит на території Північного Причорномор'я (Щеглов 1969, с. 135-137; Зубарь 2002, с. 195-199; Попова 2015, с. 182-183). Актуальними питаннями є поширення цієї традиції за межами гарнізонів і популярність представлених на рельєфах божеств серед місцевого населення.

Матеріали, отримані з розкопок у Тірі, засвідчують використання вотивних рельєфів як у межах римської цитаделі, так і в приватних будинках. За весь час дослідження на пам'ятці було виявлено щонайменше шість плит із різними сюжетами. Серед них є мармуровий рельєф із зображенням Артеміди, знайдений у шурфі, закладеному в межах території цитаделі

(Nicorescu 1933, p. 393-394, fig. 8), та фрагмент рельєфу з мармуроподібного вапняку із зображенням жінок, що сидять, виявлений у житловому будинку № 4 (Фурманская 1960, с. 80-82, рис. 3). Найбільшу ж на сьогодні групу становлять зображення анонімого божества, якого умовно називають «фракійським вершником». Вона налічує чотири одиниці: два фрагменти (імовірно, від однієї плити) виявлено 1996 р. на Центральному розкопі поблизу римської цитаделі (Батизат, Росохацкий 2005, с. 7-8, рис. 3)¹, дві плити — в приміщенні № 29 житлового будинку № 3, розташованого також безпосередньо поблизу цитаделі² (Фурманская 1961, с. 2-10; Фурманська 1965, с. 158-160, рис. 1—2) (рис. 1). Ці дві останні плити становлять інтерес не лише з огляду на контекст знахідки, а й через зміст представлених на них зображень.

Плити відрізняються одна від одної за матеріалом, розміром, сюжетом та іконографією. Сьогодні вони експонуються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї (Інв. № А-9226, № А-6480). Перша виготовлена з вапняку; на ній представлено сцену полювання на кабана (рис. 2: 1). Зображено вершника з батоном на коні, що скаче галопом, собаку та кабана, праворуч розташоване дерево, яке обвиває змія (Фурманська 1965, с. 158, рис. 1;

¹ Одна з опублікованих авторами плит зберігається в приватній колекції, місце знахідки достеменно не відомо, тому її не буде залучено до дослідження (Батизат, Росохацкий 2005, с. 7, рис. 3: 2).

² Будинок розташовувався на схід від Першої поперечної вулиці, на північ від Першої поздовжньої вулиці та муру римської цитаделі (Фурманская 1979, с. 5-6; Карышковский, Клейман 1985, с. 101-103) (рис. 1). Він мав значні розміри (за підрахунком А. І. Фурманської, загальна площа сягала 500 м²). У другій чверті III ст. будинок зруйновано під час історичних подій, що охопили місто в цей час. Приміщення № 29 з площею 19 м² (4,75 × 4 м) розташовувалося у південній частині будинку. Стіни збереглися на висоту до 1,5 м. Заповнення складалось із золи, цегли, черепиці, залишків обвуглених колод та балок перекриття. Разом із рельєфами також виявлено мідну монету із зображенням Юлії Мамеї з надкарбуванням Тіри після 235 р., дві цілі вузькогорлі амфори та значну кількість фрагментів червонолакового, червоноглиняного та сіроглиняного посуду (Фурманская 1961, с. 4-10).

* САВЕЛЬЄВА Катерина — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Криму та Північно-Західного Причорномор'я, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-1899-3923, savelievakat6@gmail.com

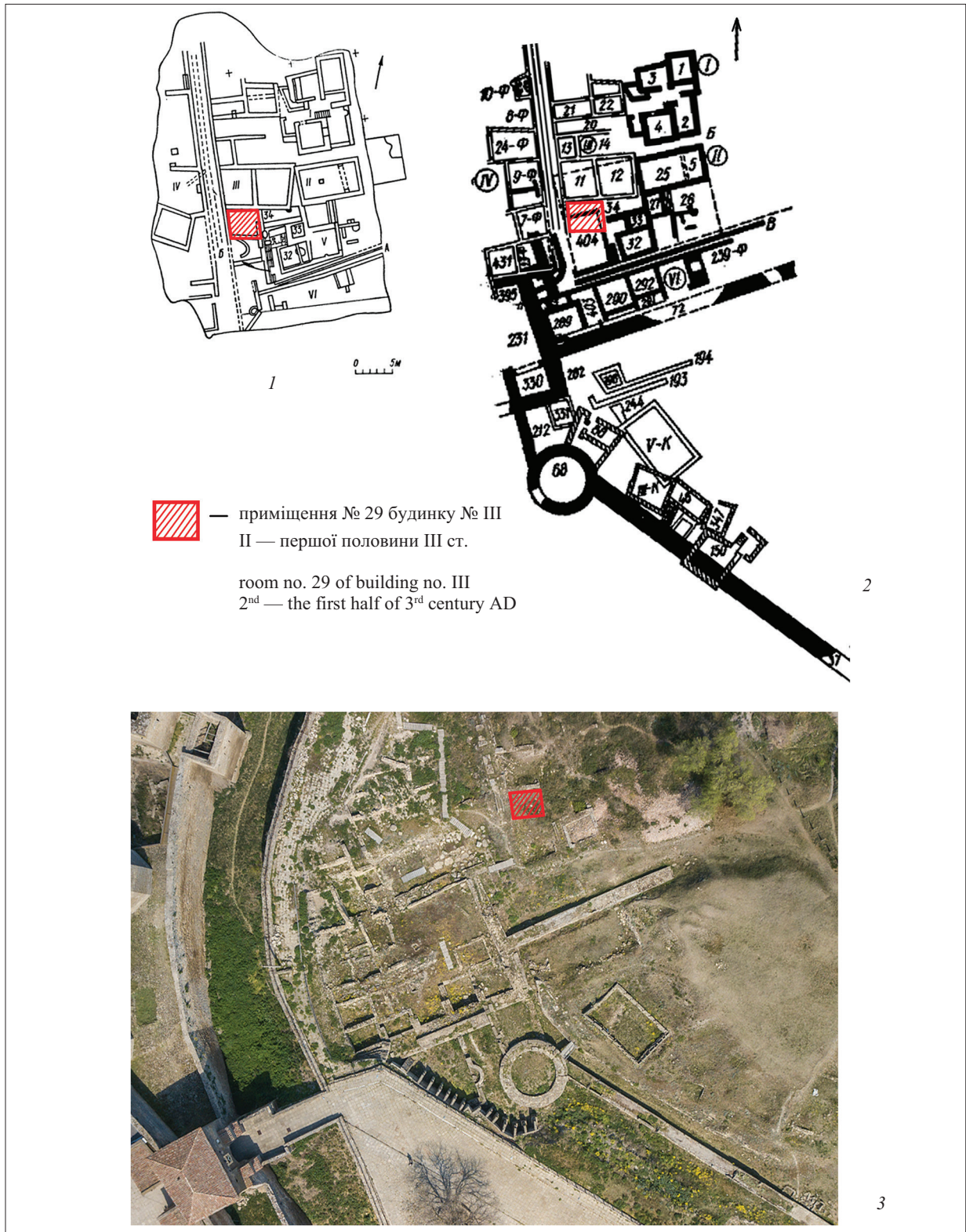

Рис. 1. 1 — схема розташування будівель елліністичного та римського часу між Першою поздовжньою (А) та Першою поперечною (Б) вулицями в Тірі. Дослідження до 1963 р. (за: Фурманская 1979, с. 6, рис. 1); 2 — схема розташування будівельних залишків IV—II ст. до н. е., II—III ст. н. е. та III—IV ст. н. е. на Центральному розкопі. Дослідження 1940—1983 рр. (за: Карышковский, Клейман 1985, с. 100, рис. 33); 3 — будівельні залишки на Центральному розкопі станом на 2020 р. (фото О. Гіманова)

Fig. 1. 1 — Location plan of Hellenistic and Roman buildings between First Longitudinal (A) and First Transverse (B) Streets in Tyras. Research until 1963 (after: Фурманская 1979, p. 6, fig. 1); 2 — location plan of building remains of the 4th—2nd centuries BC, 2nd—3rd centuries AD and 3rd—4th centuries AD at the “Central” site. Research of 1940—1983 (after: Карышковский, Клейман 1985, p. 100, fig. 33); 3 — building remains at the “Central” site in 2020 (photo by O. Himanov)

Карышковский, Клейман 1985, рис. 39; Сон 1993, с. 111, рис. 13). Друга плита — мармурова, містить досить складну за композицією та змістом сцену, у якій беруть участь кілька персонажів (Фурманська 1965, с. 158-159, рис. 2; Сон 1993, с. 111, рис. 13) (рис. 2: 2). Варто детальніше зупинитися на цьому рельєфі. Насамперед опис, що міститься в першій публікації, потребує певних корективів. Уточнення окремих елементів зображення дозволяє під іншим кутом поглянути на загальну інтерпретацію представленого сюжету.

Окрім божеств і тварин, на рельєфі є інші наповнені сенсом та семантично пов'язані між собою елементи, які складаються в єдину систему, релігійно-міфологічний наратив. Вочевидь, у давнину значення цих сюжетів та символів було зрозуміле якщо не всім, то принаймні певному колу людей, проте в наш час реконструкція закладеного в них сенсу потребує копіткого розшифрування. При цьому значення можуть мати не лише окремі, навіть дрібні деталі, але й розташування фігур у просторі, їхня поза й жести. З огляду на це пропонуємо варіанти «прочитання» візуального тексту, представленого на мармурі. Автор усвідомлює, що інтерпретація зображення завжди залежить від суб'єктивної думки дослідника, тому реконструкція має характер припущення.

Плита, що розглядається, виготовлена з білого дрібнозернистого мармуру, має прямокутну форму (рис. 3). Розміри — 20 × 16,5 × 2,5 см. Зображення розташоване в рамці. Висота нижньої рамки — 2 см, верхньої та бокових — 0,5—1 см. Задня сторона ретельно оброблена. Пошкоджений правий верхній кут, лівий нижній кут відбитий. Рельєф низький; у центрі зображено вершника на коні, який рухається праворуч. Так само як і інші учасники цієї сцени, він повернутий обличчям анфас. У правій піднятій вгору руці вершник тримає довгий спис, спрямований вістрям донизу. Верхня частина списа виходить за межі зображення, на верхню рамку. Вершник одягнутий у короткий хітон, за спиною звисає плащ. Його кінць повільно наближається до бика, який стоїть на колінах зі схиленою головою³. Під корпусом коня зображено собаку з піднятими передніми лапами. З лівого боку стоїть оголений Геркулес. У піднятій правій руці він тримає палицю (роз-

ташована горизонтально за головою), а в зігнутій у лікті лівій руці тримає перед собою ритон. Через передпліччя перекинута левову шкіру. Бик розташований між ногами коня та Геркулеса. З правого боку рельєфу, на задньому плані (за хвостом коня) стоїть чоловік у короткому хітоні та плащі. Цього персонажа часто зображали у сценах із фракійським вершником, найчастіше позаду коня. Зазвичай дослідники визначають його як аколита (слугу, супутника, помічника). У правій руці він тримає подовжений предмет, у лівій (на рівні шиї) — об'ємний круглий предмет зі сплющеною поверхнею. За визначенням А. І. Фурманської, ці предмети є коротким списом та щитом. У лівому верхньому куті над чоловіком зображено предмет, який своїми контурами нагадує спіральню згорнуту морську мушлю.

Вивченню феномена фракійського вершника присвячено велику кількість праць, у яких запропоновано різні варіанти інтерпретації цього образу, серед яких є й взаємовиключні (Гочева 2007, с. 153-158; Boteva 2011, р. 86-87). Найбільша складність реконструкції змісту таких композицій полягає в тому, що міфологічні сюжети, представлені на плитах, не відомі за писемними джерелами. Тож дослідники змушені оперувати лише археологічними матеріалами, на яких міф візуалізується. Лише частина плит (близько третини) містить написи з іменами божеств, яким їх присвячено. Ці написи називають десятки імен та епітетів. Дуже часто присвячення адресоване божествам греко-римського пантеону (Аполлонові, Асклепію, Діонісу, Зевсу, Юпітерові, Аресові, Сільвану, Артеміді, німфам). При цьому ім'я адресата не завжди відповідає змісту зображення (Dimitrova 2002, р. 219). Крім того, вершник нерідко зображався з атрибутами, характерними для інших божеств: з лірою Аполлона, посохом Асклепія, шоломом Ареса, що, очевидно, має вказувати на існування між ними культового зв'язку (Венедиктов 1972, с. 7-8; Alexandrescu-Vianu 1980, р. 106-107; Гочева 1981, с. 160; Oppermann 1984, S. 245; Dimitrova 2002, р. 216-219). Водночас на деяких пам'ятках поруч із вершником містяться зображення грецьких богів, виконаних у традиціях елліністичної іконографії. Це стосується і рельєфу з Тіри, на якому присутні вершник і Геркулес. Бик, що стоїть на колінах між ними, є добровільною жертвою, а отримувачем жертви, імовірно, слід вважати Геркулеса.

³ У публікації А. І. Фурманської як жертву помилково вказано кабана.

Рис. 2. Кам'яні вотивні рельєфи із зображенням фракійського вершника з приміщення № 29 будинку № III в Тірі (фото К. Савельєвої)

Fig. 2. Stone votive reliefs of the Thracian Horseman from the room no. 29 of the building no. III in Tyras (photo by K. Savelieva).

На думку В. М. Топорова, композиції, де представлений фракійський вершник, — це зображення ритуалу. Тут він є не об'єктом культу, а суб'єктом — жрецем, який готується здійснити або здійснює жертвоприношення (Топоров 1992, с. 7-10). Якщо розглядати сцену з такої позиції, то можна побачити жерця, жертву, дедиканта (чоловік, що стоїть ліворуч) та божество, якому приносять жертву. Предмети в руках чоловіка в цьому випадку, скоріше за все, є ритуальними атрибутами — тимпаном і смолоскипом. Принаймні таке визначення в контексті цієї сцени є цілком логічним (більш логічним, ніж трактування їх як зброї). Подію показано в процесі: майже всі учасники перебувають у русі, у більш-менш розслабленій позі представлений лише Геркулес. Ця сцена не є реалістичним зображенням ритуалу, вона радше має символічне значення. Процес убивства тварини не показано, а дія вершника зі списом, очевидно, є умовною — такою, що має демонструвати його владу та силу.

Сенс сцени підкреслює ритон, що його тримає герой, — посуд, який, імовірно за задумом майстра, був призначений для здійснення або отримання узливання. Оскільки Геркулес стоїть нерухомо — не п'є і не виливає рідину, важко визначити — здійснює він узливання чи отримує його. Сцени з богами, які беруть участь у релігійних обрядах, нерідко представлені в античному мистецтві, при цьому узливання трапляється частіше за інші дії (Кувшинова 2000, с. 223; Patton 2009, р. 27-28). Зображення Геркулеса з посудом (канфаром, патерою або ритонном), часто біля або над вівтарем та жертвовою твариною) утворюють у II—III ст. усталений іконографічний тип (Рабаджиев 2005, с. 641-642; Рабаджиев 2015, с. 261). У схожій манері героя зображено на керамічній формі для виготовлення статуеток III ст. з Монтани (Рабаджиев 2005, с. 636, фиг. 1; Рабаджиев 2015, с. 261, фиг. 8) (рис. 4: 1). Лівою рукою він притримує палицю, що розташована вертикально на плечі, а в опущеній донизу правій руці тримає над вівтарем посудину. За правою ногою Геркулеса перед вівтарем виділяється тулуб кабана. Близьку ідею відображає інший поширений варіант іконографії — зображення Геркулеса з канфаром, патерою або ритонном, піднесеним до рота (тип *Hercules Bibax*) (Рабаджиев 2005, с. 639; Рабаджиев 2015, с. 261; Știrbulescu 2010, р. 484) (рис. 4: 2—3). Нерідко поруч із героєм, що тримає посудину, присутній Діо-

ніс, адже обидва культу тісно пов'язані між собою (Pilipović 2008, р. 60-62; Știrbulescu 2010, р. 478-479) (рис. 4: 3).

Важливо відзначити одну цікаву особливість: фігури вершника, Геркулеса та бика накладаються одна на одну таким чином, що неможливо визначити, хто з них розташований ближче до глядача (бик лежить за ногами Геркулеса, але *перед* лівою ногою коня, а голова коня — *перед* ліктем Геркулеса). Не виключено, що майстер припустився помилки, але імовірнішим здається, що таким чином він хотів підкреслити нерозривний взаємозв'язок цих дійових осіб. Крім того, фігура чоловіка праворуч розташована позаду хвоста коня, що, мабуть, має вказувати на його місце в ієрархії персонажів.

Дещо інший варіант «прочитання» (хоча відмінність тут не принципова) підказує композиційна схема розташування фігур. Вершник посідає в ній центральне місце: чоловік і Геркулес стоять симетрично праворуч і ліворуч від нього. Можливо, за задумом майстра, горизонтальний простір поділяється таким чином умовно на дві частини — світ людей і потойбічний світ, а вершник виконує роль посередника, оскільки за допомогою коня він здатний перетинати кордон між цими просторами. Про певну міру сакралізації коня в давній Фракії свідчать археологічні дані. Кінь у фракійській культурі був посередником між світами, а тому відігравав значну роль у поховальному ритуалі⁴ (Издимирски 2006, с. 225-226; Рабаджиев 2014, с. 222-223). Таким чином, з одного боку розташована людина, що бере участь в обряді — адорант, який приносить жертву, з іншого — Геркулес, тісно пов'язаний із хтонічним світом, отримувач жертви, а вершник виступає посередником між ними.

Мушлю, що розташована над чоловіком (якщо, звичайно, це визначення є правильним, адже предмет виконаний нечітко), можна інтерпретувати як символ, пов'язаний з ідеєю відродження після смерті. Мушлі використовувалися в аграрних, присвятних та поховальних обрядах як емблеми вселенського лона (Еліаде 2000, с. 213-216).

Повних аналогій сцені, що представлена на плиті, виявити не вдалося, проте відомі виро-

⁴ З території Нижньої Мезії та Фракії походять численні надгробні плити з різними варіантами зображення коня та вершника (Alexandrescu-Vianu 1980, р. 101-104; Иванов 2006, с. 81; Рабаджиев 2014, с. 395-398).

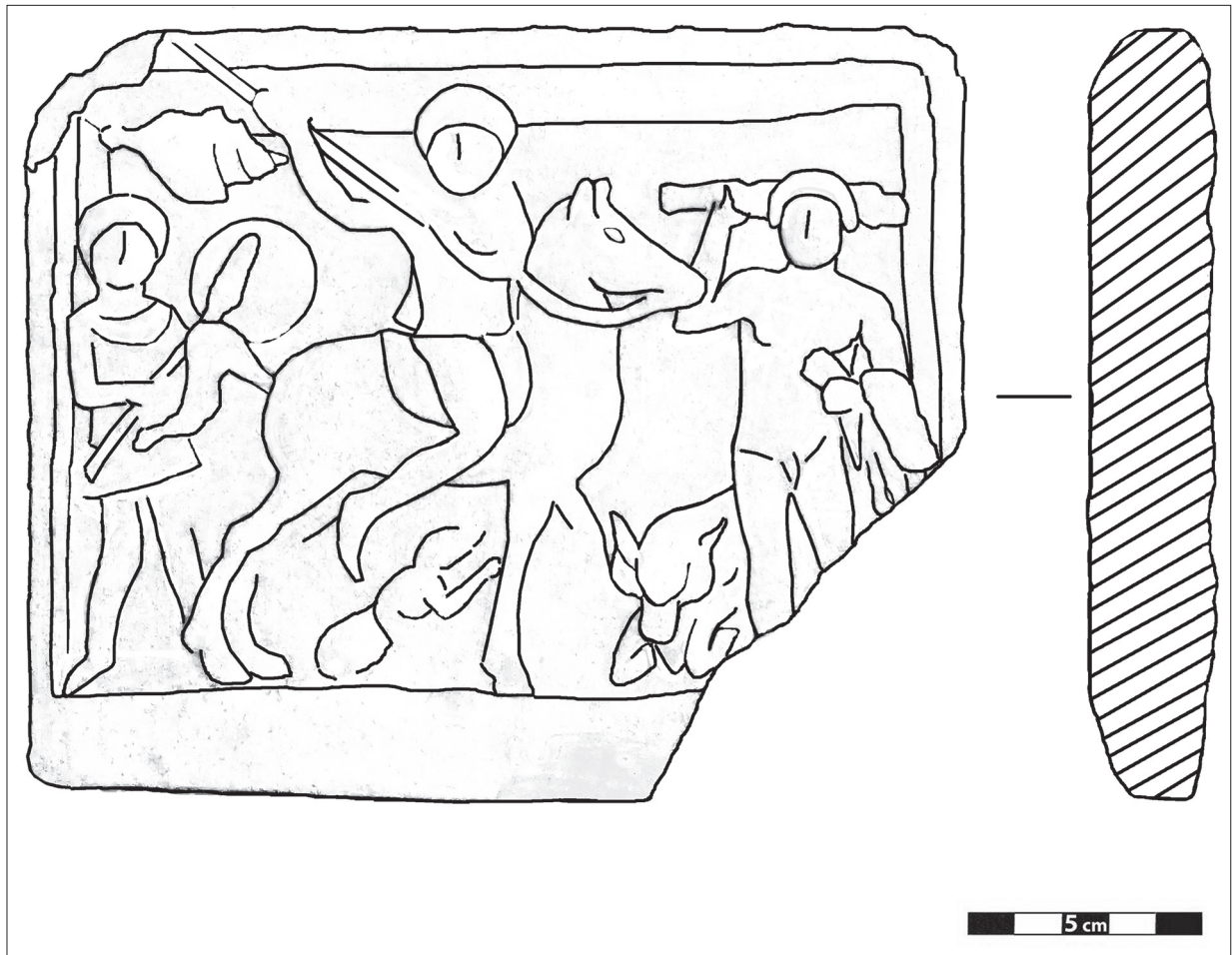

Рис. 3. Мармуровий вотивний рельєф із приміщення № 29 (малюнок К. Савельєвої)

Fig. 3. The marble votive relief of the Thracian Horseman from the room no. 29 (drawing by K. Savelieva).

би з доволі близькими окремими елементами. Серед них ключовим для нас є образ жертвового бика. На сьогодні відкрито та опубліковано понад три тисячі вотивних плит із різними варіантами зображення фракійського вершника та його жертв або антагоністів (кабан, заєць, олень, ведмідь) (Boteva 2016, p. 309). Інколи серед них трапляються сцени з биком. Зокрема, на території Фракії знайдено понад десять рельєфів із вершником і биком, якого атакує лев. Бик стоїть на колінах; на деяких із них також зображено вітвар, композиційно та семантично пов'язаний із твариною (Ботева 2011, с. 144) (рис. 4: 5).

На мармуровому рельєфі з Філіппополя, який датується першою половиною III ст., представлений бик, що стоїть із зігнутими в колінах ногами (Тачева-Хитова 1982, с. 267-270, обр. III: 17) (рис. 4: 4). Рельєф має два горизонтальних образотворчих поля. У нижньому зображено вершника у фрігійській шапці; його права рука піднята догори — або з якимось

предметом (імовірно, сосною шишкою), або в жести *benedictio Latina*, характерному для Сабазія. Праворуч стоять дві жінки; одна з них тримає смолоскип (?). Бика зображено перед жінками. Його атакує птах (?). У цьому полі, на думку М. Тачевої-Хітової, зображено бога в кульгово-ритуальній або містеріальній сцені (Тачева-Хитова 1982, с. 267-270). У верхній частині рельєфу центральною фігурою є Сабазій (фракійський бог-космократор, за М. Тачевою-Хітовою), поруч із ним розташовані інші божества.

Бик як жертвна тварина представлений на мармуровій плиті II ст. з Одесоса (Boteva 2007b, p. 158, fig. 3) (рис. 4: 6). Плита містить грецький напис — колективне посвячення Герою Карабасмосу. Вершник на коні повільно наближається до вітваря. Обома руками він тримає поводи. Бик із зігнутими в колінах передніми ногами зображений на фоні вітваря, а за вітварем видно фігуру чоловіка, який тримає на голові тацю. Також за вітварем розташоване

Рис. 4. Зображення Геркулеса (1—3) та фракійського вершника (4—6) на вотивних пам'ятках: 1 — керамічна форма для виготовлення рельєфів із зображенням Геркулеса. Монтана (за: Рабаджиев 2015, фиг. 7); 2 — бронзова статуетка Геркулеса з ритонем. Бононія, Верхня Мезія (за: Рабаджиев 2015, фиг. 8); 3 — мармуровий вотивний рельєф із зображенням Діоніса та Геркулеса. Нікополіс ад Іструм (за: Ştirbulescu 2010, p. 471-472, pl. II: 6); 4 — мармуровий вотивний рельєф із зображенням фракійського вершника та Сабазія. Філіппополь. Режим доступу: http://www.sabazius.com/uploads/7/4/8/8/7488884/4316424_orig.jpeg; 5 — мармуровий вотивний рельєф із зображенням фракійського вершника та лева, що бореться з биком. Мадара, Фракія (за: Ботева 2011, с. 146, обр. 6); 6 — мармуровий вотивний рельєф, присвячений Герою Карабасмосу. Одессос (за: Boteva 2007b, p. 158, fig. 3)

Fig. 4. Images of Hercules (1—3) and the Thracian Horseman (4—6) on votive monuments: 1 — ceramic mould for manufacturing reliefs with Hercules. Montana (after: Rabadjiev 2015, fig. 7); 2 — bronze statuette of Hercules with a rhyton. Bononia, Upper Moesia (after: Rabadjiev 2015, fig. 8); 3 — a marble votive relief depicting Dionysus and Hercules. Nicopolis ad Istrum (after: Ştirbulescu 2010, p. 471-472, pl. II, 6); 4 — a marble votive relief depicting the Thracian Horseman and Sabazios. Philippopolis. Internet resource: http://www.sabazius.com/uploads/7/4/8/8/7488884/4316424_orig.jpeg; 5 — a marble votive relief depicting the Thracian Horseman and a bull attacked by a lion (after: Boteva 2011, p. 146, fig. 6); 6 — a marble votive relief dedicated to Karabasmos Hero. Odessos (after: Boteva 2007b, p. 158, fig. 3)

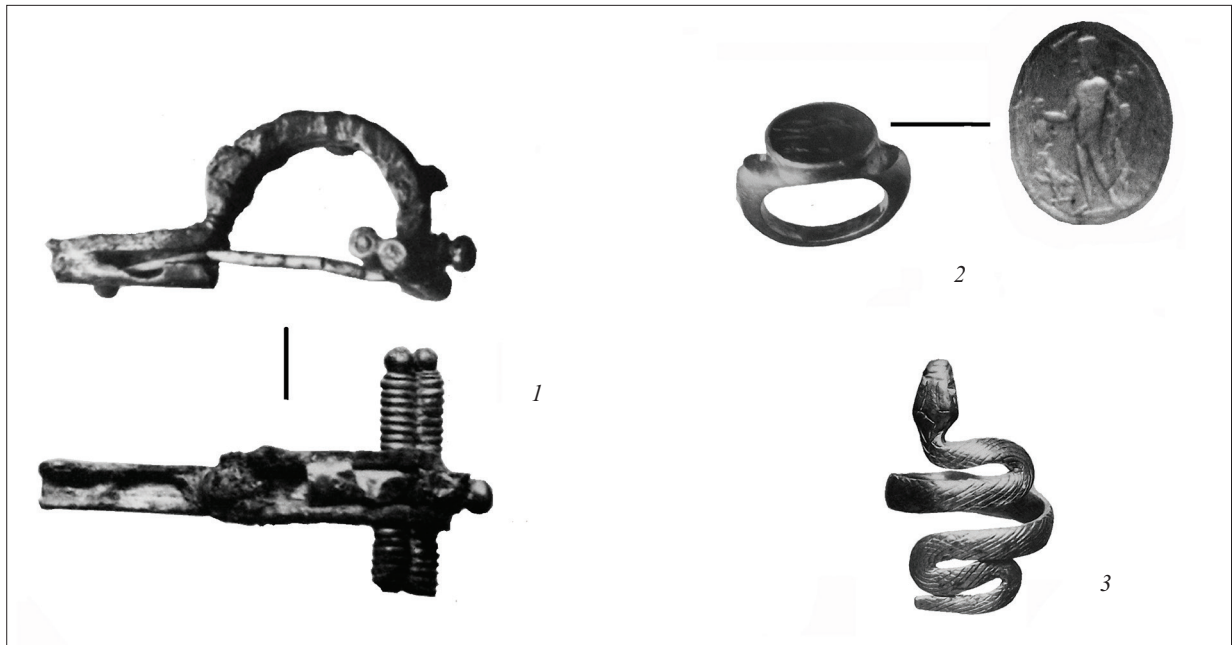

Рис. 5. Знахідки з будинку № III, Тіра (за: Фурманська 1962, рис. 10, 1–3): 1 – срібна фібула; 2–3 – золоті прикраси.
 Fig. 5. Findings from house No. III, Tyras (after: Furmanska 1962, fig. 10, 1–3): 1 – silver fibula; 2–3 – gold ornaments.

дерево зі змією, праворуч — герма. Наявність вітваря в цій сцені вказує на проведення обряду жертвоприношення.

На плиті з Тіри відсутній присвятний напис, отже, нам нічого не відомо ані про соціальний статус та етнічне походження дедиканта, ані про ім'я та епітет бога, якому її було адресовано. Аналіз інших матеріалів, знайдених у приміщеннях будинку, теж не дає такої інформації. Можна лише зробити певні припущення.

Будинок, у якому знайдено плити, належав заможній родині. Про її достаток свідчать, окрім іншого, знахідки монет та цінних речей — золотих прикрас (перстень-печатка зі вставкою із сердолику із зображенням Гермеса та кільце у вигляді змії) та срібної фібули (Фурманська 1962, с. 127-129, рис. 10: 1–3; Фурманская 1979, с. 5-6; Карышковский, Клейман 1985, с. 102) (рис. 5: 1–3). Глава сім'ї був, мабуть, представником місцевої еліти. За припущенням А. І. Фурманської — одним із магістрів міста (Фурманська 1962, с. 129).

Чи був господар будинку фракійцем за походженням? Поширення таких плит на території Північного Причорномор'я пов'язують саме з присутністю солдат-фракійців, оскільки їх знаходять переважно в тих місцях, де впродовж більш-менш тривалого часу дислокувався римський гарнізон, який рекрутувався на території Нижньої Мезії та Фракії (Щеглов 1969, с. 135-136; Зубарь 2002, с. 199; Зу-

барь, Крапивина 2004, с. 174; Попова 2015, с. 182-183). Водночас аналіз імен дедикантів, які містяться у присвятних написах на плитах з Фракії та Мезії, показує, що серед них нерідко трапляються не лише фракійці, а й римляни та особи, які прийняли римське громадянство (Voteva 2007a, p. 87; Александров 2013, с. 167-168). Тому лише на підставі наявності рельєфів із зображенням вершника не можна впевнено стверджувати, що господар будинку був фракійцем, хоча це цілком імовірно⁵. До того ж можна припустити, що він був ветераном або сином/онуком ветерана. Відомо, що в II — першій половині III ст. Тіра була однією з опорних баз Римської імперії в регіоні. З початку II ст. у місті перебував постійний римський гарнізон, який рекрутувався переважно в Нижній Мезії (Карышковский, Клейман 1985, с. 98-99; Сон 1993, с. 31-35). Вивчення антропонімів, які відомі за епіграфічними документами, засвідчує присутність фракійців у складі гарнізону (Карышковский, Клейман 1985, с. 113; Сон 1993, с. 105). Очевидно, вони підтримували тісні контакти з місцевим цивільним населенням та відігравали значну роль в суспільно-політичному житті міста. Установлено, що ветерани нерідко обіймали важливі адміністративні та жрецькі посади в містах Нижньої Мезії

⁵ Імена, які згадуються в декреті на честь Коккея 181 р., засвідчують присутність етнічних фракійців серед місцевої еліти (<https://iospe.kcl.ac.uk/1.2-ru.html>).

(Мартемьянов 2017, с. 930). Ця ситуація мала суттєво впливати на релігійне життя місцевого населення. Отже, хоч і неможливо визначити, чи був дедикант із Тіри фракійцем та колишнім військовослужбовцем, проте з обережністю можна говорити, що певні культи, шановані солдатами та офіцерами римської армії, здобули популярність за межами гарнізону.

Не виключено, що плита була виготовлена за індивідуальним замовленням⁶. На користь цього припущення свідчить нестандартність виробу (відсутність близьких аналогій). У цьому випадку замовник міг сам обрати сюжет, який відображав епізод з його особистого досвіду, зокрема участь у містеріях. Значимо, що кільце у вигляді змії та перстень із зображенням Гермеса (рис. 5: 2—3) також відображають релігійні уявлення їхнього власника і в цьому контексті заслуговують на окреме вивчення.

Приміщення, у якому виявлено вотивні рельєфи, імовірно, виконувало функції домашнього святилища — місця, де родина здійснювала певні релігійні дії та розміщувала приношення богам. Такі комплекси були досліджені в інших античних містах Північного Причорномор'я (Крапивина 2012, с. 194). А. І. Фурманська відзначає наявність в кімнаті заглиблення у вигляді ніші розміром 0,72 × 0,70 м у південно-східному куті (у східній стіні) (Фурманская 1961,

с. 3). Можливо, саме там були встановлені рельєфи. Відзначимо, що в Тірі залишки домашнього святилища відкриті також в сусідньому будинку № 4, розташованому на іншому боці Першої поперечної вулиці⁷.

Таким чином, рельєф свідчить про наявність серед населення Тіри римського часу певних уявлень, пов'язаних з образом фракійського вершника. Як свідчить сцена, що її зображено на плиті, цей персонаж виступає жерцем або посередником між світом людей та потойбічним світом. У символічній формі представлено обряд жертвоприношення, метою якого є забезпечення добробуту, родючості, багатства тощо.

Ця плита разом з іншими матеріалами доповнює відомості щодо ступеню романізації культури населення Тіри. У цьому контексті важливо, що зафіксовано саме приватний культ, хоч і не виключено, що його шанувальник був ветераном римської армії. Отже, ці знахідки можуть свідчити про поширення окремих культів за межами гарнізону.

⁷ У північно-східному куті одного з приміщень були виявлені герма Діоніса, фрагмент плити з рельєфним зображенням жінок, що сидять, та скульптурне зображення невизначеного божества (воїна-варвара, за А. І. Фурманською), а також посуд із написами, який вважається культовим (Фурманская 1960, с. 78-83; Зубарь 1990, с. 68-69). У центрі приміщення був розташований глинобитний майданчик прямокутної форми розміром 100 × 90 см, заввишки 15 см, визначений як жертovníк. На думку В. В. Крапівіної, святилище розташовувалося на другому поверсі будинку, оскільки культові речі були знайдені над залишками балок перекриття разом із численними фрагментами черепиці (Крапивина 2012, с. 195-196). Майданчик у такому випадку, скоріше за все, мав господарське призначення, тим більше, що поряд із ним виявлено велику кількість фрагментів посуду та інших речей, пов'язаних із побутом мешканців.

⁶ У Тірі поки що не виявлено залишків каменотесних майстерень, проте очевидно, що вони мали існувати, зокрема для того, щоб задовольняти потреби у надгробках. Можливо з центрів Нижньої Мезії привозилися заготовки, з яких за індивідуальним замовленням або за шаблоном майстри виготовляли рельєфи.

Александров, О. 2013. Этнически и социален състав на римската армия. Велико Търново: Faber.

Батизат, Г., Росохацкий, А. 2005. К изучению мировоззрения населения Тирры в античный период. *Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею*, 2, с. 4-22.

Ботева, Д. 2011. Посветителни релефи на тракийския конник с изображение на (коленичил) бик, нападнат от лъв. В: Лазаренко, И. (ред.). *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Сборник в чест на Александър Минчев. Международна конференция Варна, 23 февруари 2007*. Варна, с. 141-162.

Венедиков, И. 1972. Тракийският конник. *Векове*, 4, с. 3-14.

Гочева, З. 1981. Антропоморфные изображения богов у фракийцев. *Вестник древней истории*, 2, с. 156-159.

Гочева, З. 2007. Νεοσ Ηρώσ (Κουροσ Ηρώσ), тракийски конник (Heros) Heros Equitans. *Societas Classica*, 2, р. 152-159.

Зубарь, В. М. 1990. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период. В: Зубарь, В. М., Бессонова, С. С., Моця, А. П. (ред.). *Обряды и верования древнего населения Украины*. Киев: Наукова думка, с. 61-84.

Зубарь, В. М. 2002. По поводу этнической принадлежности так называемых вотивных плиток фракийского круга из Таврики. *Античный мир и археология*, 11, с. 195-199.

Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 2004. О римском гарнизоне Ольвии в середине III в. *Вестник древней истории*, 4, с. 166-178.

Иванов, М. 2006. Конникът върху надгробните паметници от Долна Мизия и Тракия (I—IV в. сл. Хр.). В: Ботева-Боянова, Д. (съст.). *Образ и култ в Древна Тракия. Аспекти на формирането на тракийския образен език*. София: Фабер, с. 80-128.

Издимирски, М. 2006. Конникът в предримска Тракия и Ахеменидската империя. В: Ботева-Боянова, Д. (съст.). *Образ и култ в Древна Тракия. Аспекти на формирането на тракийския образен език*. София: Фабер, с. 225-260.

Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира*. Киев: Наукова думка.

Крапивина, В. В. 2012. Домашние святилища античных памятников Северного Причерноморья. *Боспорские исследования*, XXVI, с. 182-216.

Кувшинова, Е. Н. 2000. К вопросу об изображении возливающих богов в античном искусстве. В: Акимов

- ва, Л. И., Кифишин, А. Г. (ред.). *Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней*. Москва: Языки русской культуры, с. 223-230.
- Мартемьянов, А. П., 2017. Об участии ветеранов римской армии в местном самоуправлении и религиозной жизни Нижней Мезии. *Вестник древней истории*, 4, с. 915-933.
- Пилипвић, С. 2011. *Култ Бахуса на централном Балкану: I—IV век*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Попова, Р. 2010. *Тракийска култура в северното Черноморие до III век*. София: Рал Колобър.
- Рабаджиев, К. 2005. Херкулес в сцена на жертвоприношение (към обосновката на иконографския тип). *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, IV, с. 636-645.
- Рабаджиев, К. 2014. Конят, колесницата и конникът. *Към интерпретацията на образа в тракийската култура*. София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски».
- Рабаджиев, К. 2015. Херакъл (Херкулес) в Тракийски-те провинции на Римската империя. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V, с. 257-286.
- Сон, Н. А. 1993. *Тира римского времени*. Киев: Наукова Думка.
- Тачева-Хитова, М. 1982. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. — IV в. от. н. е.)*. София: Наука и изкуство.
- Топоров, В. Н. 1992. Еще раз о фракийском всаднике в балканской и индоевропейской перспективе. В: Злыднева, Н. В., Топоров, В. Н., Цивьян, Т. В. (ред.). *Образ мира в слове и ритуале*. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, с. 3-32.
- Фурманская, А. И. 1960. Памятники скульптуры из Тир. *Краткие сообщения Института Археологии УССР*, 10, с. 78-83.
- Фурманская, А. И. 1961. *Отчет о работе Белгород-Днестровского отряда Античной экспедиции Института Археологии АН УССР в 1961 г.* Научный архив ИА НАНУ, Ф. ек. 1961/10-6.
- Фурманська, А. І. 1962. Розкопки Тіри в 1958 р. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 11, с. 122-137.
- Фурманська, А. І. 1965. Рельефи вершників з Тіри. *Археологія*, XIX, с. 158-164.
- Фурманская, А. И. 1979. Раскопки Тир в 1962—1963 гг. В: Каршковский, П. О. (ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 5-19.
- Щеглов, А. Н. 1969. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, с. 135-177.
- Элиаде, М. 2000. *Избранные сочинения: Миф о вечном возвращении; Образы и символы; Священное и мирское*. Москва: Ладомир.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1980. Remarques sur l'héroïsation thrace. *Dialogues d'histoire ancienne*, 6, p. 101-111
- Boteva, D. 2007a. Dedicators with Roman Names and the Indigenous Cult of the Thracian Horseman (a reprint). *Archaeologia bulgarica*, XI, 3, p. 75-89.
- Boteva, D. 2007b. The Bull as a Sacrificial Animal and as Rider's Antagonist on the Votive Plaques of the *Heros equitans*: A Database Analysis. *Jubiliaeus*, VI, p. 158-164.
- Boteva, D. 2011. The «Tracian Horseman» Reconsidered. In: Haynes, I. P. (ed.). *Early Roman Trace. New Evidence from Bulgaria (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, 82)*. Portsmouth, p. 84-105.
- Boteva, D. 2016. Further Considerations on the Votive Reliefs of the Thracian Horseman. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (ed.). *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor A. Barnea*. Brăila: Muzeul Brăilei «Carol I» — Editura Istros, p. 309-319.
- Dimitrova, N. 2002. Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider. *Hesperia*, 71, p. 209-229.
- Oppermann, M. 1984. Ikonographische Untersuchungen zur Weihplastik der thrakischen Gebiete in römischer Zeit. In: Schachermeyr, F., Hamm, J., Kirsten, E., Fol, A., Danov, C. (Hg.). *Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks. 2—6 Juni 1980, Wien*. Sofia, S. 244-254.
- Patton, K. C. 2009. *Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity*. Oxford: Oxford University Press.
- Pilipović, S. 2008. The Triad Zeus, Herakles and Dionysos. A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia. *Balkanica*, XXXIX, p. 59-68.
- Știrbulescu, C. 2010. Il culto d'Ercole nella provincia Mesia Inferiore. I bassorilievi votivi. In: Angelescu, M. V., Achim, I., Băltăc, A. (ed.). *Antiquitas isto-pontica: mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*. Cluj-Napoca: Mega, p. 463-489.

Надійшла 16.08.22

Kateryna S. Savelieva

PhD, Research Fellow, Department of Archaeology of the Crimea and the North-Western Black Sea Region, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine. ORCID: 0000-0002-1899-3923, savelievakat6@gmail.com

THE SCENE WITH A SACRIFICIAL BULL DEPICTED ON A VOTIVE RELIEF FROM TYRAS

In the article the marble relief of the Thracian Horseman, discovered in 1961 in Tyras, and dated by the first half of the 3rd century AD, is analyzed. The relief was found together with another limestone relief in room no. 29 of the large house no. III. It depicts a complex scene with multiple members. In the middle of the relief a rider is depicted. He moves to the right, facing full face. The rider holds a spear in his raised right hand. His horse slowly approaches the kneeling bull with its head down. The dog under the body of the horse attacks the bull. The photo and the drawing show Hercules on the right and the man with the torch on the left. In the background (behind the horse's tail) stands a man with a torch and a tympanum (?). There is an object that looks like a seashell above the man.

The author of the article suggests the following interpretation of the scene: the kneeling bull with bowed head is a sacrificial animal, the rider is a priest preparing to perform or performing a sacrifice, and Hercules is the recipient of the sacrifice. The rhyton held by Hercules emphasizes the meaning of the scene, since this vessel is intended for making or receiving a libation. The man standing on the right with ritual attributes is a dedicant. The shell above the man can be a symbol of rebirth after death. The complete analogies to the scenes depicted on the relief haven't been known yet. However, there are several reliefs with similar individual elements, in particular, those depicting a sacrificial bull.

There is no dedicatory inscription on the plate, so nothing is known about the social status and ethnic origin of the dedicant, nor about the name and epithet of the god to whom it was addressed. We can only make the following assumptions: 1. The house in which votive plates were found belonged to a wealthy family. This is evidenced by finds of coins and gold jewellery. The head of the family obviously belonged to the local elite. 2. Perhaps the owner of the house was Thracian by origin. He could have been a veteran of the Roman army or his descendant. It is known that in the 2nd — the first half of the 3rd centuries AD the Roman garrison was located in Tyras. It was recruited in Lower Moesia. 3. Perhaps a marble relief was made to order. In this case, the customer could choose the plot himself, which reflected an episode from his personal experience, in particular, participation in mysteries. The room in which votive plates were discovered probably served as a home sanctuary (a place where the family performed certain religious activities and placed offerings to the gods).

Key words: Tyras, religion, cult, sacrifice, votive relief, Thracian Horseman, Hercules.

References

- Aleksandrov, O. 2013. *Etnicheski i sotsialen süstav na rimskata armiya*. Veliko Tŭrnovo: Faber.
- Batizat, G., Rosokhatskiy, A. 2005. K izucheniuyu mirovozzreniya naseleniya Tiry v antichnyy period. *Visnyk Odes'koho istoryko-krajeznavchoho muzeyu*, 2, s. 4–22.
- Boteva, D. 2011. Posvetitelni reledi na trakiiskiy konnik s izobrazhenie na (kolenichil) bik, napadnat ot lŭv. V: I. Lazarenko (red.). *Terra Antiqua Balcanica et Mediterranea. Sbornik v chest na Aleksandŭr Minchev. Mezhdunarodna konferentsiya Varna, 23 fevruari 2007*. Varna, p. 141-162.
- Venedikov, I. 1972. Trakiiskiyat konnik. *Vekove*, 4, p. 3-14.
- Gocheva, Z. 1981. Antropomorfnyie izobrazheniia bogov u frakiitsev. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 156-159.
- Gocheva, Z. 2007. Νεοσ Ηρως (Κουρσοσ Ηρως), trakiiski konnik (Heros) Heros Equitans. *Societas Classica*, 2, p. 152-159.
- Zubar, V. M. 1990. O nekotorykh aspektakh ideologicheskoi zhizni naseleniia Khersonesa Tavricheskogo v pozdneantichnyi period. In: Zubar, V. M., Bessonova, S. S., Motsia, A. P. (ed.). *Obriady i verovaniia drevnego naseleniia Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, p. 61-84.
- Zubar, V. M. 2002. Po povodu etnicheskoi prinadlezhnosti tak nazyvaiemykh votivnykh plitok frakiiskogo kruga iz Tavriki. *Antichnyi mir i arkhologiya*, 11, p. 195-199.
- Zubar, V. M., Krapivina, V. V. 2004. O rimskom garnizone Olvii v seredine III v. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 166-178.
- Ivanov, M. 2006. Konnikŭt vŭrkhu nadgrobnite pametnitsi ot Dolna Miziya i Trakiya (I—IV v. sl. Khr.). In: Boteva-Boianova, D. (sŭst.). *Obraz i kult v Drevna Trakiia. Aspekti na formiraneeto na trakiiskii obrazen ezik*. Sofiya: Faber, p. 80-128.
- Izdimirski, M. 2006. Konnik't v predrimska Trakiya i Akhemenidskata imperiya. In: Boteva-Boianova, D. (sŭst.). *Obraz i kult v Drevna Trakiia. Aspekti na formiraneeto na trakiiskii obrazen ezik*. Sofiya: Faber, p. 225-260.
- Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B., 1985. *Drevnii gorod Tira*. Kyiv: Naukova dumka.
- Krapivina, V. V. 2012. Domashniie sviatilishcha antichnykh pamiatnikov Severnogo Prichernomoriia. *Bosporskii issledovaniia*, XXVI, p. 182-216.
- Kuvshinova, Ye. N. 2000. K voprosu ob izobrazhenii vozlivaiushchikh bogov v antichnom iskusstve. In: Akimova, L. I., Kifishin, A. G. (ed.). *Zhertvoprinosheniie. Ritual v iskusstve i kulture ot drevnosti do nashikh dnei*. Moskva: Yazyki russkoi kultury, p. 223-230.
- Martemianov, A. P., 2017. Ob uchastii veteranov rimskoi armii v mestnom samoupravlenii i religioznoi zhizni Nizhnei Mezii. *Vestnik drevnei istorii*, 4, p. 915-933.
- Pilipvić, S. 2011. *Kult Bahusa na tsentralnom Balkanu: I—IV vek*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Popova, R. 2010. *Trakiiska kultura v severnoto Chernomorie do III vek*. Sofiya: Ral Kolobŭr.
- Rabadzhiev, K. 2005. Kherkules v stsena na zhertvoprinoshenie (kŭm obosnovkata na ikonografskiy tip). *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, IV, s. 636-645.
- Rabadzhiev, K. 2014. *Konyat, kolesnitsata i konnikŭt. Kŭm interpretatsiyata na obraza v trakiiskata kultura*. Sofiya: Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski".
- Rabadzhiev, K. 2015. Kherakŭl (Kherkules) v Trakiiskite provintsii na Rimskata imperiya. *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis*, V, p. 257-286.
- Son, N. A., 1993. *Tira rimskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tacheva-Khitova, M. 1982. *Istoriya na iztochnite kultove v Dolna Miziya i Trakiya (V v. pr. n. e. — IV v. ot. n. e.)*. Sofiya: Nauka i izkustvo.
- Toporov, V. N. 1992. Yeshche raz o frakiiskom vsadnike v balkanskoj i indoievropeiskoj perspektive. In: Zlydneva, N. V., Toporov, V. N., Tsivian, T. V. (ed.). *Obraz mira v slove i rituale*. Moskva: Institut slavianovedeniia i balkanistiki RAN, p. 3-32.
- Furmanskaia, A. I. 1960. Pamiatniki skulptury iz Tiry. *Kratkiiie soobshcheniia Instituta Arkheologii USSR*, 10, p. 78-83.
- Furmanskaia, A. I. 1961. *Otchet o rabote Belgorod-Dnestrovskogo otriada Antichnoi ekspeditsii Instituta Arkheologii AN USSR v 1961 g*. Naukovyi arkhiv IA NANU, F. ek. 1961/10-b.
- Furmanska, A. I. 1962. Rozkopky Tiry v 1958 r. *Arheolohichni pamiatky URSR*, 11, p. 122-137.
- Furmanska, A. I. 1965. Reliefy vershnykiv z Tiry. *Arheologia*, XIX, p. 158-164.
- Furmanskaia, A. I. 1979. Raskopki Tiry v 1962—1963 gg. In: Karshkovskii P. O. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovi Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-19.
- Shcheglov, A. N. 1969. Frakiiskie posviatitelnye reliiefy iz Hersonesa Tavricheskogo. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 150, p. 135-177.

- Eliade, M. 2000. *Izbrannyie sochineniia: Mifo vechnom vozvrashchenii; Obrazy i simvoly; Sviashchennoie i mirskoie*. Moskva: Ladomir.
- Alexandrescu-Vianu, M. 1980. Remarques sur l'héroïsation thrace. *Dialogues d'histoire ancienne*, 6, p. 101-111
- Boteva, D. 2007a. Dedicators with Roman Names and the Indigenous Cult of the Thracian Horseman (a reprint). *Archaeologia bulgarica*, XI, 3, p. 75-89.
- Boteva, D. 2007b. The Bull as a Sacrificial Animal and as Rider's Antagonist on the Votive Plaques of the *Heros equitans*: A Database Analysis. *Jubilaeus*, VI, p. 158-164.
- Boteva, D. 2011. The 'Thracian Horseman' Reconsidered. In: Haynes, I. P. (ed.). *Early Roman Trace. New Evidence from Bulgaria (Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series, 82)*. Portsmouth, p. 84-105.
- Boteva, D. 2016. Further Considerations on the Votive Reliefs of the Thracian Horseman. In: Panaite, A., Cîrjan, R., Căpiță, C. (ed.). *Moesica et Christiana. Studies in Honour of Professor A. Barnea*. Brăila: Muzeul Brăilei 'Carol I' — Editura Istros, p. 309-319.
- Dimitrova, N. 2002. Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider. *Hesperia*, 71, p. 209-229.
- Oppermann, M. 1984. Ikonographische Untersuchungen zur Weihplastik der thrakischen Gebiete in römischer Zeit. In: Schachermeyr, F., Hamm, J., Kirsten, E., Fol, A., Danov, C. (Hg.). *Internationaler thrakologischer Kongress zu Ehren W. Tomascheks. 2-6 Juni 1980, Wien*. Sofia, S. 244-254.
- Patton, K. C. 2009. *Religion of the Gods: Ritual, Paradox, and Reflexivity*. Oxford: Oxford University Press.
- Pilipović, S. 2008. The Triad Zeus, Herakles and Dionysos. A Contribution to the Study of Ancient Cults in Upper Moesia. *Balkanica*, XXXIX, p. 59-68.
- Știrbulescu, C. 2010. Il culto d'Ercole nella provincia Mesia Inferiore. I bassorilievi votivi. In: Angelescu, M. V., Achim I., Băltăc A. (ed.). *Antiquitas istro-pontica: mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*. Cluj-Napoca: Mega, p. 463-489.